

З "Сибірських новел".

СІЗО

ТРОХИ ІСТОРІЇ

Сізо — це не якесь французьке чи італійське слово, як то може видатись людині, не обізнаній з таборовою термінологією; це — скорочена назва спеціального ізолятора, цебто табової тюрми, чи, як її називають кримінальні злочинці, — перетюртюрми. Букачачинський сізо має свою хоч і коротку, але досить характерну історію, вельми відмінну від його попередника — шізо, цебто штрафного ізолятора, де сиділи всякі порушники табового режиму. Шізо був дерев'яний, стояв серед інших службових споруд Букачачинського вугледобувного табору, мало чим від них відрізняючись.

Практика 1937—1938 років, коли треба було не стільки карати порушників режиму, скільки ізолювати запідозрюваних у табовій контрреволюції, виявила цілковиту непридатність невеликого шізо до нових вимог, а патріархальність умов утримання в ньому в'язнів одго-нила таким гнилим лібералізмом, що новий начальник табору, котрий заступив невідомо де зниклого героя тих кривавих років Кожана, перебравши владу, відразу заходився будувати сізо. Йому належала не тільки ідея, а й планування та вибір нового місця для цієї перетюртюрми.

Сізо вигнався за кілометр од табору на середині кам'янистої гори, де в'язні кайлами видовбали невелику площину, де, завдяки швидкісним темпам будівництва, незабаром виріс довгастий одноповерховий будинок, вписавшись у загальний краєвид гори.

Зовні сізо мав цілком пристойний вигляд: широкий ряд великих вікон без залізних щитів, не видно було навіть схованих усередині ґрат, вікна виходили на південну сторону, через що на їхніх шибках мало не цілий

день ряхтіло сонячне проміння й можна було подумати, що ув'язненим тут живеться далеко краще, ніж у похмурих, кепсько освітлених бараках. Такий був фасад, чоло цього "хитрого будинку", як називали його в'язні. Інша картина була з протилежного, північного боку сізо. Широкі південні вікна освітлювали тільки коридор, де інколи походжав наглядач, зазираючи у вічка окутих залізом дверей камер, що прилягали до північної сторони. У самих же камерах була вічна пітьма, бо за вікна тут правили невеликі заґратовані відтулини без рам і шибок, перед якими височіла подзьобана кайлами стіна гори. Сюди не пробивався жодний сонячний промінчик, і новакові здавалось, що він опинився на дні щойно викопаної могили. Саме в цьому й полягала головна ідея будівництва сізо. Відтулини ніколи нічим не закривались, влітку через них проходило свіже повітря в камери, а взимку тут не страшні були люті забайкальські морози: напхом напхані людьми камери достатньо нагрівались тілами ув'язнених.

Новий начальник табору так захопився втіленням своєї ідеї в сізо, що занедбав видобуток шахтами вугілля, а тим часом у Західній Європі вже точилася війна, потроху хмарило й на західних кордонах СРСР. Потреба у вугіллі дедалі зростала, а видобуток його на Букачачинських шахтах падав. Певно, через це начальника незабаром зняли з посади, і в'язні не встигли навіть запам'ятати його прізвище. Зате вони добре пам'ятали його насмішкуваті слова, з якими він раз у раз звертався до них, навідуючись на будівництво свого улюбленця: "Будуйте! Добре будуйте! Старайтесь. Для себе робите. Не мені ж у ньому доведеться сидіти, а вам!"

І яка ж примхлива людська доля! Саме цьому начальникові й випало бути першим в'язнем сізо. В'язням невідомо було, за який злочин — троцькізм, правий опортунізм, націоналізм чи ще якийсь "гріх" — колишнього начальника табору засуджено до розстрілу, вони знали тільки, що не за будівництво "хитрого будинку" він доскочив такої кари. І ось, поки відбувався касаційний період, натхненник і проектувальник сізо став його першим і єдиним поки що в'язнем. Здавалось, ідея побудови цієї "перетюртюми" була мертвонароджена: чи варто ж було витратити

стільки будівельного матеріалу й людської праці заради одного непередбаченого в'язня! Проте, коли війна докотилася й до радянського кордону, а разом із тим прийшли з центру вказівки, згідно яких, мовляв, тепер активізуються ув'язнені в таборах вороги народу, знадобився, а далі цілком себе виправдав сізо, раз у раз розчиняючи двері своїх камер новому контингентові обвинувачених.

Ось у цю пору ми й познайомимося з цим цікавим закладом та його мешканцями.

ЦІНА МАХОРЧАНОЇ ЦИГАРКИ

Для цілковитого завершення опису сізо можна сказати, що тільки бракувало на фронтоні напису: "Приходь, облиш усякі надії", або ще точніше: "Забудь про життя кожний, хто опиниться тут". Але живий не може не думати про життя й усе, що зв'язане з ним, тому й у сізо на цьому, здавалось би, порозі смерті точиться своєрідне життя.

У камері № 3, де замість передбачених шістьох душ розмістилось тепер тридцять, тісно й душно. На дерев'яних нарах, що простяглись мостом від стінки до стінки, лежать тільки шестеро, решта — під нарами й уздовж стін на цементовій підлозі. Розташовуватись на нарах — привілей блатних; з фраєрів, чи, "по новій фені"*, чортів, тут може опиниться лише той, хто доскочив ласки блатарського отамана Івана Різаного. Перед ним шануються всі в'язні й побоюється начальство з вартою — такий то одчайдух. Його справжнього прізвища ніхто не знає, а — Різаний він через те, що не раз різався. Увесь його живіт посмугований довгастими й короткими шрамами. Проте тільки наївний новак може сприйняти ці сліди невдалого характері за спроби самогубства. Іван Різаний спрагло хоче жити, його девіз: "Ти помри сьогодні, а я завтра", і накладати на себе руки — йому й на думку не може спасти. Просто він добрав ефективного способу наганяти жах на всяке начальство й створювати собі репутацію такого зарізяки, що йому порішити когось чи самого себе — нічого не варто. Для цього він відтягає на животі шкіру, захоплюючи трохи й сальника, і протинає ножом згори вниз. Інколи, для

більшого враження, він одрізає закривавлені шматочки шкіри й кидає їх в обличчя конвоїрам або вахтерам, що прийшли брати його, примовляючи: "їжте, хапайте, лідери! Подавіться, собаки!" Рідко коли напасникам щастило, витираючи обличчя від крапель крові, накинути мотузи й зв'язати Різаного, бо, озброєний гострим як бритва ножом, він спритно перетинав петлі й лишався неприступним. Звісно, простіше було б у таких випадках пристрілити Різаного, але варта не має права заходити в зону зі зброєю, а по-друге, Іван Різаний, за офіційним поділом в'язнів, є все ж соціально близький елемент — спотворена спадщина проклятого капіталістичного минулого.

' По новій фені (кримін. жаргон) — за новою блатною термінологією.

Не раз сидів раніше Різаний у сізо за таборовий грабіж, ґвалтування й бійки, і тоді начувались наглядачі й варта: сидить Різаний! Пильнуй, щоб не накоїв чогось, — зухвало втік би з-за ґрат, зарізав когось, а то, гляди, й спалив би весь ізолятор.

Але тепер, у сізо, Різаний приписів і збляк. І це не тому, що він боявся начальника сізо Коржа чи наглядачів Пальчикова й Сенотрусова — не з таких був Іван Різаний, щоб потерпати перед кожним, хто носить пушку чи дудоргу, цебто наган чи гвинтівку, — тут йшлося про принцип замкнення в сізо. Досі Різаний ніколи не працював у таборі. Як і кожний блатар, він вважав за нижче від своєї гідності ішачити на примусовій роботі. Якщо коли він і виходив з якоюсь робочою бригадою, то тільки не в шахту, а на якийсь поверхневий об'єкт, щоб розважитись або вчинити нову якусь капость. Начальство, знаючи, що Різаний "у законі", цебто додержується всіх приписів неробства блатного світу, не напосідало раніш на нього, бо роботи від Різаного не жди, а мороки й клопоту буде багато, тож ліпше хай сидить у зоні.

Та ось почалась на Заході війна з фашистською Німеччиною, а тут, на Сході, кожного дня можна було сподіватись нападу Японії з території недалекої від Бу-качачі Маньчжурії. Букачачинські шахти повинні були тепер не тільки забезпечувати вугіллям певний відтинок Транссибірської

залізниці, але й творити запас на випадок руйнування шахт ворожою авіацією. Часи й порядки круто змінились, і на роботу в шахтах стали виганяти, не перебираючи, всіх в'язнів. Тепер не обминули й Івана Різаного.

— Я в шахту вугілля не клав і брати його відтіля не збираюсь, — спокійно відповів Різаний нарядникові й повернувся на другий бік досипати перерваний сон. Нарядчик зник, але за кілька хвилин повернувся з вихователем і вахтерами.

— Поки не прийде сюди Гітлер і не нагодує білим хлібом, я на вас поклав... з прибором! — сказав Різаний, розплющивши одне око й знову його заплющуючи, щоб мирно спати далі. Але цього разу спати йому не довелось. На Різаного накинулись вахтери, зв'язали й, мов дикого коня на аркані, потягли в сізо. Та й це було пусте — не первина Різаному! Неймовірно почалось тоді, коли його почали тягати в 3-тю частину на допити, де, на свій крайній подив, Різаний побачив, що йому шиють не що інше, як 57-му статтю, обвинувачуючи в контрреволюційному саботажі й контрреволюційній агітації, цебто роблять з поважного блатаря якогось паршивого контрика... Такого ще світ не бачив! Що ж сталося з Радянською владою й чи є вона тепер взагалі? Це зовсім дезорієнтувало Різаного, й на якийсь час він став трохи причмелений.

Проте авторитет його між п'ятьма блатними, що були в камері, не зменшився, він і далі верховодив ними, й йому належала лев'яча частка з того їстівного, котре всяким способом добували інші блатні. От тільки нема курива, а так же хочеться затягнутися хоч раз міцним махряком! Але де ти його візьмеш, коли навіть у вольняшек* стало туго тепер з тютюном. Відколи почалась війна, не стало тютюну не тільки в таборовій зоні, а й у висілковій крамниці, де можна було перше купити через вільні руки. Навіть слідчим 3-ї частини — Різаний сам бачив на власні очі — начальник одсипав кожному по третині пачки.

І все ж хоч би там що, а курити треба дістати.

'Вольняшка (таборовий жаргон) — вільнонайманий службовець або робітник у таборі.

Довго думав над цим Різаний, поки не спинився поглядом на Чмирі. Чмир, на прозвисько Шакал, чи, як він називає себе, Шикал, нервово метляється по камері з кутка в куток. Йому чи найбільше від усіх хочеться курити, і він аж стогне:

— Хоч би одну цигарку на всіх! Хоч маленького чинарика* потягти!

Різаний моргнув Чмиреві, й той заліз до нього на нари.

— Ти справді хочеш курити? — спитав Різаний без найменшої інтонації, іронії чи жарту.

— Питаєш! Аж вуха опухли — так хочеться!

— Ну, коли так, то слухай... — Різаний ближче підсунувся до рудоволосого Чмиря й довго шепотів йому щось на вухо. Чмир кілька разів нишком глянув на бухгалтера таборової лікарні Герасимова, котрого тільки вчора привели в сізо й минулої ночі вперше викликали на допит. Чмир ледве помітно кивнув Різаному й поволі зліз із нар. Кілька хвилин він потинявся по камері, а потім, спинившись проти Герасимова, присів біля нього навпочіпки.

— Ну й нудота! — удавано позіхнув він. — Хоч би хтось лекцію прочитав яку!

— Ну, яка ж тут може бути лекція! — промовив Герасимов, аби щось відповісти.

— Та ось, приміром, чи Сонце крутиться навколо Землі, чи Земля навколо Сонця?

— Земля навколо Сонця, — відповів Герасимов, думаючи про щось своє.

Він і досі ще не оббувся в несподіваних умовах нового ув'язнення, і думка його весь час спинялась перед одним і тим же питанням: що могло спричинитись до нової репресії? Йому хотілось пригадати всі розмови останніх днів і тижнів, але Чмир, намагаючись показати на своєму густо всипаному ластовинням обличчі співчуття, спитав:

— А що ж вам шиють?

— Поки що важко щось певне сказати, — ворухнув плечима Герасимов, бажаючи швидше одкараскатись од несимпатичного, а до того ж ще й набридливого блатаря.

*Ч и н а р и к (таборовий жаргон) — недокурок.

— А хто у вас слідчий? — не вгамовувався Чмир.

— Вихров, — коротко відповів Герасимов і, відхилившись до стінки, заплющив очі, даючи цим Чмиреві на розум, що він хоче спати.

— То гад повзучий, я його знаю, — сказав на догоду Герасимову Чмир і підвівся.

Не довго зволікаючи, він знову поліз на нари, дістав із заначки* недогризок олівця й клаптик паперу і, лежачи, написав: "Слідчому Вихрову. Прошу викликати мене в справі Герасимова. Пилип Чмир, він же й Шикал". Незабаром Чмир, коли почув у коридорі кроки наглядача Пальчикова, непомітно просунув через вічко в дверях охайно скручений у дудочку папірець і, як ніде нічого, знову став тинятись по камері.

Довго тягнувся Чмиреві цей день. Та ось нарешті привезли й стали роздавати вечірню баланду, в камері всі заворушились, а Чмир схопив

ложку й став радісно пританцьовувати, по-дитячому вигукуючи:
"їстоньки! їстоньки!"

Після недовгої вечері, коли зголоднілі в'язні швидко впорали ріденьке пійло, зайшла черга романіста. Це був штатний оповідач з блатних, що розважав камеру, переказуючи прочитані колись "романи"; за це він одержував другу миску баланди з додачі, а часом і якийсь шматок із випадкової здобичі блатних. Він умостився посередині нар по-турецькому й, для поваги відкашлявшись, почав:

— В один із років, а саме в той, коли це діялось, у невеликому американському місті Лондоні жив небагатий мільйонер на прізвище Джек...

* З а н а ч к а (таборовий жаргон) — потайне місце для переховування заборонених речей.

Чмир, котрий завжди захоплено слухав пригоди графа Монте-Крісто або таємниці печери Лейхтвеса, цього разу пропускав повз вуха незвичайні бувальці "небагатого мільйонера", бо вся його увага зосереджувалась на дверях до коридора — чи не чути кроків наглядача, що має покликати Чмиря на допит.

Уже давно закінчив оповідати романіст, уже всі в камері обляглись і стали засинати бентежним тюремним сном, не спав лиш Чмир, котрого мучили всілякі здогадки. Невже Пальчиков не помітив у коридорі на підлозі

Чмиревої записки й не передав її Коржеві? Невже Корж не відніс записки до 3-ї частини, як то робив завжди? Чому ж Чмиря не викликають? Адже від цього залежить можливість покурити! Уже й наглядача Пальчикова змінив гуран* Сенотрусов, а Чмиря все не кличуть...

Нарешті, десь по першій годині ночі, коли в камері хропли або вигукували уві сні беззмістовні слова, Сенотрусов одчинив двері й тихо промовив:

— Чмир, облакайся в лопать**!

'Гуран — прозвисько забайкальських козаків.

"Облакайся в лопать (забайкальська говірка) — одягай одержу.

Дехто прокинувся й схопився з місця, але, почувши, що викликають не його, лягав далі спати; Чмир, що й не роздягався, одразу зник у коридорі.

Надія не обманула його. У 3-й частині Чмиря приведено до молодого слідчого Вихрова, який, кліпаючи сонними очима, спитав:

— Ви просили викликати у справі Герасимова? У чому там річ?

Чмир крутнувся на стільці й сказав скоромовко^ наперед приготовану фразу:

— Та він в камері агітує проти Радянської влади: каже, що в Гітлера кращі танки й більше, як у наших, літаків.

Слідчому Вихрову сонливість як водою зняло. Ще б пак! Такий чудовий матеріал для обвинувачення Герасимова, проти якого, власне, нема поки що ніякого матеріалу, —ц тут враз впливає обличчя запеклого ворога, котрий навіть у камері сізо не кається. Щоправда, сам слідчий Вихров мало вірить, що скромний, неговіркий бухгалтер Герасимов, якого він допитував минулої ночі, зважився б на таку зухвалість, і без того ж над ним нависла небезпека бути засудженим до розстрілу, та й навряд чи міг би інтелігену Герасимов зблизитися з антипатичним блатарем Чмирец, котрий і в самого Вихрова викликав

огиду йолопськок усмішкою на вкритому ластовинням обличчі. Однак не ма; значення, з чого складено обвинувальний матеріал! Важливо — скласти, а там хай суд морочить собі голову — що робити з неприкаяним Герасимовим...

І Вихров з легкою душею взяв чистий аркуш писату протокол свідчення.

Кострубаті Чмиреві слова треба було ще опрацювати, надати їм виразної юридичної форми, тому Чмиря дивувало, чому слідчий пише так багато, коли сам Чмир сказав зовсім мало.

Аж ось слідчий передихнув і спитав:

— Що ви можете додати до сказаного?

Чмир засмикався на стільці, не уявляючи, що ж можна додати ще, коли й так досить, щоб підвести Герасимова під вишку. Знизав плечима й, аби щось відповісти, нетерпляче промовив:

— Ну, взагалі каже, що Гітлер все'дно переможе... Слідчий записав і це. Перечитав написане, зітхнув і

став голосно читати Чмиреві:

— "Як тільки з/к Герасимов Сергій Петрович опинився в нашій камері, він одразу ж заходився провадити серед нас контрреволюційну агітацію, намагаючись викликати в нас недовір'я до повідомлень Радінформбюро й посіяти паніку. Він усіляко вихваляв озброєння фашистської Німеччини, запевняючи, що ворог переважає Червону Армію міцністю танків і кількістю літаків, чим, мовляв, пояснюється його переможний наступ і відступ •Червоної Армії. Взагалі, як висловлювався Герасимов, переможе гітлерівська Німеччина, що призведе до падіння Радянської влади й реставрації в СРСР капіталізму. З моїх слів усе записано правильно"

г — Підпишіть.

Слідчий простягнув Чмиреві папір і показав, де треба ставити підпис.

— Усе? — спитав слідчий, коли Чмир повернув йому І підписаний протокол, і хотів уже натиснути кнопку електричного дзвінка, щоб викликати конвоїра, але Чмир ошкірився, показуючи ряд коротких зубів.

— А закурити треба ж дати, громадянине слідчий! Я ж чоловіка вам продав...

— Що значить "продав"? — спохмурнів слідчий.

— Ну, матеріал, виходить, дав, — вибачливо посміхнувся Чмир, розводячи руками.

— Полегше з такими висловами! — сердито буркнув слідчий, але все ж дістав із шухляди пачку махорки, одірвав од газети чималий клаптик і відсипав на нього на Добру цигарку махорки.

Але сталось незвичайне. Чмир її не закурив, бережно, як коштовну річ, він затиснув у кулаці цигарку й приніс цілою до камери. Він не збудив Різаного та іншої блатної братії, як того слід було сподіватись, а підійшов до Герасимова. У камері всі міцно спали, лиш Герасимов, чекаючи, що його й цієї ночі викличуть на допит, одразу підхопився, та Чмир заспокійливо махнув рукою й простягнув ще не закурену цигарку.

— Кури, пахан*! — лагідно промовив Чмир, підносячи запаленого сірника.

Якби хтось поклав перед Герасимовим тисячу карбованців, він був би менше вражений, ніж цим безпричинним проявом блатної ласки. Закурити в сізо цигарку, коли ні в кого немає тютюну, а всім так хочеться

курити — це просто щось фантастичне! Хіба що уві сні таке могло б приверзтися.

— Та що ви! Ні! Куріть самі, а мені лишите маленького недокурка, — замахав руками розгублений Герасимов.

Але Чмир наполягав:

— Кури, чого там!.. Це ж я тебе продав за цигарку, то хоч накуришся першим.

— Як "продав"? — бентежно спитав Герасимов, передчуваючи щось недобре.

— Сказав твоєму слідчому, що ти розводиш у камері контру, агітуєш за Гітлера...

— Як же ви могли таке сказати, коли нічого подібного не було й не могло буга?! — прошепотів Герасимов, потерпаючи від жаху й обурення.

— Ти сам подумай, — заперечив Чмир, — тебе ж усе'дно шльопнуть, бо ти вже маєш п'ятдесят восьму статтю, то хоч покуримо, щоб даром махорка не пропадала в слідчого...

— Та ви, ви... не людина! Мені гидко дивитись на вас! — захлинався від обурення Герасимов, але Чмир підвівся й закупив сам цигарку.

— Ну й... з тобою! — гидко вилаявся Чмир. — З ним як з людиною говориш, а він ще комизиться!

І Чмир спокійно відійшов до нар будити Різаного покурити.

* П а х а н (кримін. жаргон) — літня або стара людина.

НЕМА ПРОРОКА НА СВОЇЙ БАТЬКІВЩИНІ

Такий спосіб добувати куриво блатні стали застосовувати кожного разу, коли до камери прибував хтось новий і Герасимов, позбувшись через кілька днів нічного шокового стану, пошепки попереджав новаків не називати прізвищ своїх слідчих. Тільки Кузьму Івановича чомусь обминали блатні своїми розпитуваннями. Може, тут важило те, що Кузьма Іванович не кутив і тому знецінювався благородний жест — дати йому першому посмакувати цигаркою, а може, він цікавив їх більше як сектант, що знає з Біблії минуле світу й може вичитувати з неї пророкування щодо майбутнього. Тепер, коли точилась війна й шалька перемоги хиталась явно не в наш бік, це мало велике значення...

Важко уявити, що цей невисокий чоловічок з плюсклим, як тісто, тілом і маленькими прудкими очима, котрі часто сльозились, від чого здавалось, що Кузьма Іванович плаче, був шахтар. Він був вибійник з Донбасу й добре орудував обушком та лопатою в темних закамарках підземелля. Якби не його приналежність до секти та одверта пропаганда її віри, він був би в шані й достатку. З своїми поглядами, симпатіями й антипатіями Кузьма Іванович не крився ні тут, у сізо, ні на волі, тому було дуже дивно, що в перші ж дні війни він одхопив тільки п'ять років за контрреволюційну агітацію, і це не було фантастикою чи перебільшенням з боку слідчих органів. Скоріше — вони виявили тут незрозумілий лібералізм і поблажливість: за такі штуки повелось карати далеко тяжче.

Перший день війни застав Кузьму Івановича в Києві, куди він приїхав клопотатись у справі сина, арештованого за якийсь хуліганський вчинок. Несподіваний наскок німецько-фашистської авіації й бомбування столиці України справили на Кузьму Івановича враження небесної карі нечестивцям, що відчувалось у його розповіді про той пам'ятний ранок:

— ...А тут як налетить Гітлер на Київ та як кине бомбу в самісіньке гніздо диявола...

~~ А куди ж це саме? — спитав якийсь недогадливий блатний з нар.

— Як це — куди? — здивувався з такого наївного запитання Кузьма Іванович. — Звісно, в Цека!

— А якої ж віри Гітлер? — поцікавився Чмир, на що Кузьма Іванович коротко відповів:

— Лютер.

— Як це розуміти — лютер? — не второпав Чмир, і Кузьма Іванович, запнувшись трохи, неохоче пояснив:

— Вроді як баптист...

Ця запинка пояснюється не інакше як тим, що сам Кузьма Іванович належав до секти баптистів.

Наговорив на себе в камері Кузьма Іванович такого, що вистачило б не на одну цигарку махорки за свідчення на нього, але чомусь на Кузьму Івановича не доносили 3-й частині. Дехто з інтелігентів у камері пояснював це дією прирощеного гіпнозу, яким ніби володів Кузьма Іванович, про що він і сам не раз натякав, запевняючи, наприклад, що ніякий собака, навіть найлютіша вівчарка з ВОХРи не витримає його погляду й, підібгавши хвоста, піде геть. Та що вівчарка! Навіть гіпнотизери, що виступають по клубах, задкують перед тою внутрішньою силою, що нею наділив свого вірного слугу Господь. З цього приводу Кузьма Іванович розповів таке:

— Приїхав якось до нас на шахту один такий штукар свої фокуси по гіпнотичній частині показувати. Я по тих клубах, звісно, не ходжу, нема чого слухати, як там дудки всякі марші грають ("дудками" Кузьма Іванович називає клубний духовий оркестр, тоді як струнний у секті, за його термінологією, зветься просто музикою). Не пішов би я й тоді, та

зайшов до мене наш пресвітер і каже: "Брате Кузьмо! Наберись духу й посрами нечестивця, що приїхав до нас людей Божих з пантелику збивати". Я помолився, одягся в костюм, зачесався й пішов у клуб. Усі здивувались, побачивши мене, але я сів собі в кутку, подалі від стіни, й дивлюсь, як той гіпнотизер намагається людей охочих загіпнотизувати. Тільки нічого в нього не виходить, бо я не спускаю з нього очей. Не вийшло в нього з одним, другим, третім. Дехто в залі почав уже й підсміюватись, коли це гіпнотизер досадливо обернувся до зали й став шукати очима того, через якого в нього пшик виходить. Він одразу помітив мене, тикнув пальцем і каже: "Вас, товаришу, я дуже прошу вийти із зали, бо ви мені заважаєте". Хоч люди й дивувались, як то я міг заважати, тихо сидячи в кутку, проте ті, що сиділи далеко від мене, загукали: "Хай вийде! Іванов, вийди!" Довелось піти. І тільки без мене нечестивець загіпнотизував одного п'яницю, котрий і без того куняв у залі...

З дальших розповідей Кузьми Івановича, якими так зацікавились усі, що на якийсь час забули й про романіста, виявилось, що Кузьма Іванович знається й на чорній магії, чи, як він висловився, — на чорнокнижжі. Цим зацікавився навіть Герасимов, котрий сидів поряд Кузьми Івановича й, уже оббувшись у камері, шукав нагоди розважитись, щоб хоч на якийсь час одігнати від себе сумні думки.

— А що ж ви з цим чорнокнижжям робите? Для чого воно вам? — спитав він, намагаючись зберегти на обличчі серйозний вираз.

— Можу, приміром, викликати з того світу душу померлого.

Тут усі, надто блатні, зацікавились процедурою такої незвичайної операції й попросили Кузьму Івановича докладно розповісти про це.

— Ну ось, скажімо, ви, — повернувся він до Герасимова, — хочете викликати душу вашого батька. Для цього я садовлю вас у кімнаті з добре завішеними чорними завісками вікнами, а сам іду в другу, сусідню,

й беру туди з собою чорнокнижжя. Що я там роблю — не можу сказати: то секрет. Хвилин через сорок, а то й годину ви почуєте голос вашого батька: "Сину мій, навіщо ти потурбував мій спокій?" Отут і питайте його, про що тільки хочете, і батько відповість вам на все...

— Чому ж так довго треба чекати — аж сорок хвилин? — здивовано спитав Герасимов, силкуючись стримати мимовільну посмішку.

— Так це ж не шугейне діло — аж з того світу викликати дух! Поки розшукають його (а їх же там мільйон мільйонів!), поки приставлять...

Одне слово, Кузьмі Івановичу видається ця справа такою ж забарною, як знайти в централі серед безлічі інших в'язнів якогось горопаху й привести на побачення з прибулим із далекого краю родичем. Взагалі, поняття про легендарне й сучасне переплітаються в Кузьми Івановича в одне неподільне ціле, але це його не бентежить. Якось після чергового оповідання про діяння апостолів хтось із блатних спитав Кузьму Івановича, чи бачив він сам котрогось із апостолів, на що Кузьма Іванович незворушно відповів:

— Тільки фотографії апостолів бачив в одному американському журналі.

Тут уже не витримав Іван Іванович Беляєв, що сидів з другого боку Герасимова й мовчки слухав:

— Так тоді ж, коли жили апостоли, фотографії ще не було.

Як і завжди, коли в когось виникає сумнів щодо правдивості його слів, Кузьма Іванович вдається до заляггя:

— Скоріше мертві не встануть на страшний суд, ніж я брешу!

У голосі його чується непохитна сила переконання, а з маленьких очей раптом виблискує такий фанатичний вогонь, що Іван Іванович Беляєв тільки здвигнув плечима й одвернувся. Ця внутрішня сила надає маленькій постаті Кузьми Івановича якогось містичного флеру, і, може, через це схильні до забобонів блатні бояться заробляти на ньому цигарку махорки. Цю силу відчув і бувалий у бувальцях Іван Іванович, тільки він не може визначити — чи та сила походить од Бога, чи її надає сектантові, цебто відступникові від справжньої християнської віри, диявол.

ІВАН ІВАНОВИЧ БЄЛЯЄВ

Сам Іван Іванович — дуже релігійна людина, але це, як багато чого іншого, тримається в нього глибоко всередині. Він ніколи не перехреститься на людях, але молиться не тільки вранці й увечері, але й серед дня, надто коли його викликають на допит. Тільки молиться він подумки, не ворущаючи навіть губами, щоб, боронь Боже, не помітили сторонні очі. Він одружений, але, будучи сам безпартійний, узяв, не без певного розрахунку, партійну жінку. Колись Герасимов, з яким зблизився Іван Іванович і якому звірявся в своїх потаємних справах, спитав:

— Одружились, звичайно, цивільним шлюбом, без

попа? .

— Та що ви! Хіба ж я міг би допустити таке неподобство!

— Але ж ваша дружина, ви казали, — член партії?

— Ну й що з того? Шлюб був церковний, тільки при зачинених дверях, за що довелось, звісно, додатково заплатити.

Не тільки шлюб, а й багато ще чого зіткнуло в Івана Івановича з протилежностей. Спробуйте-но визначити його вік — ніколи не вгадаєте!

На вигляд він мало що не парубок (молодявості надає йому казенна блуза з низьким коміром, завжди застебнута на всі ґудзики), на прогулянках він охоче борюкається, але ніхто ще не міг його повалити. Досить Іванові Івановичу якимось своїм способом підкосити збоку лівою ногою супротивника, як той враз гепається на землю. У Івана Івановича невеликий рот, але він губатий, що заважає йому говорити, й через те він видається недорікуватим і воліє більше мовчати. Та це не вберегло Івана Івановича від обвинувачення в контрреволюційній агітації. І це тим більше йому кривдно, що попав він до табору за зловживання в торговельній справі. На волі він був завмагом великої універсальної крамниці й, хоч умів жити й ладнати з людьми, та на чомусь осікся й заробив п'ять років. Як в'язень-побутовець, він мав у таборі неабиякі пільги, працював експедитором у таборовому відділі постачання і не раз їздив без конвою в службових справах до Чити й Улан-Уде. Йому лишався рік до звільнення, коли почалась війна, але надало ж Іванові Івановичу сказати в ба-раці, коли його спитали про невітішні вісті з фронту: "Хтозна, як воно обернеться. Чотирнадцятого року німці вже раз били нас..."

І не снилось Іванові Івановичу, що ці слова принесуть йому стільки лиха! їх трактовано як невіру в повідомлення Радінформбюро і сіяння паніки, через що Іван Іванович і опинився в сізо.

Хоч і тепер важко було б сказати, чи йому тридцять вісім років, чи вже сорок п'ять, але на маківці вже стала пробиватись лисина — не знати, чи то від думок, чи літа підходили до того, на чолі з'явилися подовжні зморшки, бо стало очевидним, що не бачити тепер скоро Іванові Івановичу своєї родини в Іркутську й не торгувати навіть у якійсь задрипаній крамничці. Проте він торгував і в сізо, але тільки в снах.

Кожного ранку Герасимов, усміхаючись, питав Івана Івановича:

— Ну як — і цієї ночі торгували?

— Торгував, — зітхав Іван Іванович, намагаючись розгадати сон. Здавалося б — що може віщувати один і той же торговельний сон! Але Іван Іванович умів розгадувати й такі сни:

— Торгував крупою — значить, буде якась прикрість: крупа — то сльози.

Якщо Іванові Івановичу снилось, що торгував мануфактурою, це трохи пантеличило його:

— Випадає дорога, значить — етеп, але який же може бути етап, коли в мене ще не закінчене слідство?..

У всьому Іван Іванович вбачав якісь ознаки чи натяки. Коли в камеру передали йому розпаковану посилку з дому, Іван Іванович довго приглядався до пачок цигарок двох Гатунків, потім сумно промовив до Герасимова:

— З дому радять тікати за кордон...

— З чого це ви взяли? — здивувався Герасимов, бачачи, що ніякого листа в посилці не було.

— Та ось дивіться: одні цигарки "Вперед", а другі "Прикордонник". — Він простягнув Герасимову дві пачки як незаперечний доказ, де на одній намальовано мотоцикліста, а на другій — вартового біля кордонного стовпа.

Та чи не найбільшої віртуозності досяг Іван Іванович у своїх стосунках з блатним світом. Ще працюючи на волі завмагом, Іван Іванович мав постійний контакт з групою злодіїв, що збували йому гуртом за безцінь увесь крам пограбованих уночі торговельних кіосків. Неопри-буткований крам продавався потім за звичайними цінами в універмазі, де верховодив

Іван Іванович. Це давало йому добрячий прибуток і гарантувало, що в універмазі ніколи не буде нестачі.

І в той же час Іван Іванович не давав спуску тим блатарям, що наважувались промишляти в його закладі. Тут він був нещадний. Але хай про це розповість сам Іван Іванович.

— Біля мого універмагу була майстерня, де виробляли ковбаси й шинки, а двір у нас був спільний. Хлопці в тій ковбасній були дебелі й знали, що їм слід робити, коли мені доводилось до них звертатись. А в універмазі я для боротьби з крадіжками, тримав на посаді сторожа, здоровенного вибивайла. Тільки сторожем він був про око людське. На його обов'язку було стояти біля вхідних дверей і вмиль замикаати їх, коли я подаю команду.

Сам я ходив по відділах універмагу й приглядався, як хто купує. От, приміром, бачу, що якийсь шмаркатий плюгавець вибирає кольорові стрічки. Стрічки йому, звісно, ні до чого, тут діло нечисте. Я запримітив його й тихенько пильную далі. Бачу, він нишком цупить стрічку за стрічкою і передає своєму напарникові, що стоїть позаду й ніби роздивляється крам на верхніх полицях. Я мовчу й даю їм побільше набрати. Таке ж буває й з пляшками вина, де непевний чолов'яга просить продавця показати йому то одну, то другу пляшку для вибору і тихцем передає їх задньому. Продавець, звісно, не може за всім доглянути, бо часом його навмисне збивають з пан-телику кілька душ. А я все мовчу, чекаю, поки вони нахапаються вдосталь. Тоді зненацька стріляю з "пугача" й кричу: "Лягай!" Тої ж миті вибивайло спритно замикає вхідні двері й біжить до мене, переступаючи через лежачих покупців, між якими припишкли й злодії. Отут ми їх, голуб'ят, і беремо, вивертаємо кишені з краденим, а самих ведемо чорним ходом через двір до ковбасників. Потім повертаємось назад, заспокоюємо покупців і торгуємо далі, ніби нічого й не сталось.

— А що ж ковбасники роблять з тими, що ви здали

їм?

— О, ті знали своє діло! За кожного злодюгу я платив їм півлітра горілки, і мені не доводилось на них нарікати. Одне слово, вони роздягали приведеного до тіла й підвішували за ноги, головою вниз, на гак, де звичайно висіла яловича туша. Спеціально вимоченими в розсолі бичачими хвостами вони шмагали повішеного, поки той не знепритомніє. Потім через двір волокли голісінького до урвища над Іртишем, розгойдували й кидали вниз, а навздогін кидали шмутки...

Чи плюхнеться той у воду й потоне, чи розіб'ється об прибережне каміння, а чи якось вичухає і забереться геть — то вже не їхній клопіт.

— Ну-ну! — похитав головою Герасимов. — Невже не метались вони вам за таку езекуцію?

— Де їм було метатись після такого прочухана ковбасників! Якщо хто й виживав, то обминав потім мій універмаг десятою вулицею... А втім, одного такого я зустрів у трамваї згодом; так він, як побачив мене, зблід і вискочив на ходу з трамвая!

У таборі Іван Іванович бокував од блатних, не сходився й з п'ятдесят восьмою статтею, що йому легко було зробити через свою рухливу експедиторську посаду. Інакше було в сізо, де він зіткнувся впритул з тими й тими. На його біду, з камери № 3 забрали кудись старосту, і, щоб призначити нового, прийшов сам начальник сізо Корж.

Він оглянув камеру, шукаючи підхожої кандидатури, й спинився на Герасимові, але, критично зваживши його щуплу статуру й типове інтелігентське обличчя, вирішив, що такий не зможе тримати владу над уркагансь-кою частиною камери, й перевів очі на сусіднього Івана Івановича Беляєва. Цей ніби задовольняв усім вимогам: до сізо був побутовцем, а не ворогом народу, та й на силах, видно, не слабак — зможе, в разі потреби, дати кому слід потиличника або стусана в бік.

Отак Іван Іванович став старостою камери, й того ж вечора Корж дав йому перукарську машинку постригти зарослих в'язнів.

Діло було в суботу, а наступного дня, в неділю, Іван Іванович підстригся сам і запропонував зробити це й іншим. У камеру бритви не давали, й через те люди охоче стригли собі волосся не тільки на галові, а й бороди та вуса. Блатарі попросили собі машинку окремо й заходились робити із своїх дикозарослих борід піжонське "беланже", що було тоді серед них у моді.

Коли ввечері Корж, дарма що був вихідний день, навідався подивитись, що діється в його підопічному сізо, й зайшов до камери № 3, він аж оступився на порозі назад: усі урки сиділи, як мавпи, по-турецькому на нарах з борідками "беланже", що його Корж вважав за щось подібне своєю протиприродністю й бридотою до гомосексуалізму.

Він перевів сповнені огиди й гніву очі на нового старосту. Хоч Іван Іванович був підстрижений і на підборідді в нього не було й знаку "беланже", проте Корж визвірився насамперед на нього.

— Так ти взяв машинку (Корж вимовив це слово ніжно, майже побожно, ніби це було не звичайне перукарське знаряддя, а якась священна реліквія) для того, щоб бородки делать... твою мати! Марш у карцер!

Іван Іванович тяжко зітхнув, мовляв, хто кислиці поїв, а на кого оскомина напала, підвівся й пішов у коридор, куди за ним Корж спровадив по черзі кожного блатаря, прикрашеного "беланже" Він ще раз скинув оком по камері, чи нема де прихованої "борідки", й, гидко вилаявшись, сердито грюкнув дверима.

НАЧАЛЬНИК СІЗО КОРЖ

Важко уявити собі сізо без Коржа й Коржа без сізо. Вони так злилися в одне ціле, як людина й кінь в образі кентавра. Навіть серед ночі забігав він інколи глянути, чи не куняють наглядачі Пальчиков і Сенотрусов, чи не накоїли якоїсь нової капості Іван Різаний та інші блата-рі, а вдень сидів у вартівні, лиш часом бігаючи до недалекої відціля 3-ї частини.

Навіть свого сина-одинака, восьмилітнього Петю, Корж часто приводив у сізо, чи то не маючи часу надивитись на нього вдома, чи то збираючись передати йому своє ремесло. В органах безпеки Корж лічився попервах як оперативник, він і досі не може розлучитись з червоними петлицями чекіста, хоч, відколи він став начальником сізо, йому слід було носити сині петлиці з червоними смужками посередині. Ніхто не знає точно, які саме доручення виконував Корж до свого призначення в сізо, але ходили уперті чутки, що в страшні місяці 1937—1938 років він був "шльопальщиком", цебто виконував смертні вироки. Про це натякала й передчасна сивизна, Що після тих років посікла його голову білими цятками, зробивши її перистою, як шерсть у старого коня, та глибокі зморшки, що завчасу лягли на чоло й щоки, скрадаючи справжні літа не старого ще чоловіка.

Коли, як і чому понесло Коржа з України аж до Сибіру — того ніхто не знав, та й він сам не любив про це розводитись. Говорив Корж і досі українською мовою, хоч і дуже покрученою, і не міг позбутись її, навіть говорячи з начальством, — російська мова просто не давалась йому. Начальство ставилось до Коржевої мови байдуже, високо цінуючи його запопадливість на службі. А тут Корж був ідеальний виконавець. Усе, що виходило згори, було незаперечним законом і несхибною істиною. Роздумувати над ним не доводиться. Не може бути й сумніву щодо слушності наказаного... Через те в Коржа викликало хіба що тільки подив, коли відомі всім висо-ковідповідальні керівники оголошувались ворогами народу й зникали не тільки з газетних шпальт, які Корж уважно читав вечорами, а й з життя. Але вгорі видніше й хай там про це думають спеціально приставлені на те люди, і насамперед — Сталін.

Інша річ стала, коли почалась війна. Досі Корж знав, що Червона Армія непереможна: її не здолали ні білогвардійські полки, ні дивізії інтервентів, ні внутрішні підступи контрреволюції, і коли на Радянський Союз напала фашистська Німеччина, Корж був певен, що ворог дістане доброго одкоша не тільки від наших кордонів, але незабаром зазнає нищівної поразки на своїй території. Одначе перші ж фронтові зведення почали його бентежити: не ми наступали, а ворог наступав на нас!.. Це було просто неймовірно, але про це писали радянські газети, і не вірити їм Корж не міг. А коли впали Мінськ, Київ, Полтава, коли ворожа авіація налітала вже на Москву й Ленінград, глибоко вражений Корж з гіркотою став думати, що не так воно закроюється на війні, як гадалось. Де ж сталінське "ні вершка чужої землі не хочемо й ні п'яді своєї не віддамо"?..

Та ще одну, більшу загадку поставила раптом перед Коржем війна, змушуючи думку повертатись до 1937 року, про який не хотілось навіть згадувати.

У червні того року ув'язнений інженер Стрижевський закінчив будувати скіп на капітальній шахті. Він сам спроектував його, сам наглядав увесь час, як споруджують естакаду, припасовують бункер, прокладають рейки. Скіп був дуже потрібний, щоб витягати вугілля "на-гора" з другого горизонту, де виявлено багатющі поклади. І вже височіла над залізничною колією струнка естакада, ось-ось посиплеться в бункер вугілля другого горизонту з перекинутого вагончика, котрий, спорожнівши, побіжить по рейках назад, у шахту, тоді як на зміну йому поспішатиме з шахти другий, навантажений... Як прискорив би скіп транспортування вугілля на поверхню, як збільшився б загальний видобуток його! Мав бути незабаром пуск скіпу, але раптом...

Інженерові Стрижевському лишалось десять днів до закінчення строку, подейкували, що його, як конструктора скіпу, не тільки з пошаною звільнять після десятирічного ув'язнення, але й нагородять орденом Леніна за чудове виконання відповідального виробничого завдання, та раптом мов рубонув хтось по живому: оголошено, що скіп побудовано по-шкідницькому, користуватися ним не можна, інженера

Стрижевського посаджено в ізолятор і розпочато над ним слідство, а через місяць на всіх таборових пунктах прочитано наказ про розстріл інженера Стрижевського як невинуватого шкідника...

І відтоді скіп став як заворожений страшною, невблаганною силою. Не тільки ув'язнені, а й вільнонаймані інженери боялись заводити про нього мову. Навіть в'язні, спускаючись трапом на перший горизонт, збочували подалі, щоб ненароком не зачепити чогось на небезпечному скіпі й не викликати тим катастрофи.

Мінялись начальники табору, мінялись інженери, прибували нові кадри ув'язнених шахтарів, стало забуватися вже й прізвище інженера Стрижевського, а скіп і далі стояв без діла заклятим страховиськом.

Аж через чотири роки, коли почалась війна й зросла потреба у вугіллі, стали думати про скіп. Як би він тепер знадобився, коли б не був побудований по-шкідницькому!..

Нарешті молодий вільнонайманий головний інженер зважився дослідити хиби його конструкції. Він скрупульозно переглянув витягнуті з архіву креслення, перевірів практичне втілення їх у побудові, але нічого підозрілого не знайшов. Тоді вирішили обережно спробувати скіп у дії. І що ж — виявилось, що скіп бездоганно працює... Жваво бігали вгору й униз вагончики, перевертались на естакаді, сипалось через бункер вугілля на залізничні платформи, і — жодної аварії, жодного, хоч би маленького, перебою!

Уже другий місяць працює так скіп, і коли Корж здалека дивиться на нього, в душі йому зринає така каламуть, що він не знає, чого б більше хотів — чи щоб сталась аварія, котру передбачала 3-тя частина 1937 року, коли ухвалювала вирок інженерові Стрижевському, чи щоб якимось чудом той воскрес... Але інженер Стрижевський не воскресне: він упав одразу після пострілу в ту тяжку ніч, і Корж, власне, не пам'ятає його. Пам'ятає тільки прізвище й потилицю його. Ту страшну потилицю, з якої

заструменіла тоненька яскраво-червона цівка крові. Але про це ліпше забути.

Але як забути, коли скіп працює й працюватиме далі, а інженера, що створив його, нема й не буде?.. І рояться Коржеві в голові такі думки, що стає холодно. Виходить, задурно погубили людину? А може, й усі свої десять років він сидів ні за що? Та чи ж винен у тому Корж? Він тільки виконав вирок, цебто наказ, бо інакше й бути не могло! І все ж якийсь свій і не свій голос торочив Коржеві своє: хто б там не помилився вгорі, може, навіть десь там причаївся справжній шкідник і чинив своє чорне діло, але кінець кінцем — ти погубив його, ти прострелив йому потилицю...

І Коржеві ставало страшно самого себе, поривало кудись тікати, але куди втечеш од себе! І лишалось тільки перемикати силоміць думку на щось ближче, реальніше, — на війну, що теж стала неабияк бентежити Коржа невтішними фронтовими вістями. Війна гримотіла ще десь далеко від Сибіру, але, якщо діла будуть погані й далі, то чи довго ж Японії, що отут, під боком, напасти на Радянський Союз? І що буде тоді з нашою країною, з Радянською владою, з Коржем і його маленьким Петею? На це не було відповіді...

Отут і придався Коржеві Кузьма Іванович.

Зі слів наглядача Пальчикова, котрий нишком із ко-ридора підслуховував розмову в'язнів у камерах, Корж дізнався, що в камері № 3 об'явився "христосик", який пророкує по Біблії і вже дістав раз за це на волі кару. Того ж вечора, після роздачі баланди, Корж звелів привести Кузьму Івановича до вартівні, наказавши Пальчи-кову лишитись у коридорі.

— Ну як воно? — звернувся Корж із своїм звичайним запитанням до кожного, пильно розглядаючи пого-рблену постать принішклого Кузьми Івановича.

— Усе в Божій волі... — невиразно відповів Кузьма Іванович, напускаючи на себе для захисту божественну ману.

— А все ж? — допитувався Корж, добираючи, як би то делікатніше підійти до питання, заради якого він викликав до себе "христосика".

Маленькі очі Кузьми Івановича забігали по кутках вартівні, як зацьковані миші. Невже якийсь Юда в камері вже доніс на нього начальникові?

— Та ти не бійся — я просто хочу з тобою побалакати про те про се,
— заспокоїв його Корж, але Кузьма Іванович тримався й далі обачно.

— А чого боятись? Жодна волосинка не впаде з моєї голови без Божої на те волі.

— Так-то воно так... — застукотів дрібно пальцями по столу Корж, не знаючи, як підійти до в'язня, щоб не наполохати його.

— От ти, Іванов, божественний чоловік, мабуть, і Біблію читав...

— Читав, — ствердив Кузьма Іванович.

— Так от скажи ти мені, чи правда, що в Біблії написано, як воно тепер у нас є й що буде?

— Правда, — переконано відповів Кузьма Іванович, від чого Корж ближче нахилився до нього через стіл.

— І як же воно там сказано?

— Та ось, приміром, таке: "І приїде же на землю анцихрист, ім'я же йому звірине..."

— А до чого ж це воно? — не второпав Корж.

~~ А пам'ятаєте, як звали Троцького? Лев! — урочисто проказав Кузьма Іванович.

Ай правда, що — Лев, — здивувався Корж, але справа з Троцьким мало цікавила його: це вже перегорнута сторінка минулого, та й який з нього анцихрист, коли він став ворогом народу.

— Ну а про теперішнє там щось є?

— У пророка Іезекіїла сказано: "І прийде час, і літатимуть над землею залізні птахи й кидатимуть вогненні яйця..."

— Ти дивись! — зачудовано промовив Корж. — Вроді, значить, самольоти й бомби?

— Виходить, так.

— Ну а чим же воно все кінчиться? — ще ближче підсунувся Корж до Кузьми Івановича. Але ж і в Кузьми Івановича душа не повстанка, щоб не збагнути, куди гне начальник, і знову він напустив на себе непроникливого туману:

— Путі Господні — несповідимі...

На тому й спинився: нема дурних давати начальникові матеріал на себе!

Ще двічі Корж викликав Кузьму Івановича до вартівні, але так нічого й не вичавив з нього. На всі дальші розпитування Кузьма Іванович одбувався такими загальними разами, що Корж дійшов висновку: "Або

сам нічого не знає, або бреше", й дав спокій збентеженому несподіваними викликами Кузьмі Івановичу.

ЩЕ ОДНА ЗАГАДКА КОРЖЕВІ

Не раз, коли прогулювались в'язні на маленькому подвір'ї сізо, Корж, стоячи на ґанку, придивлявся ще до одного в'язня з камери № 3 — Петренка-Черниша. Інтригувало подвійне прізвище. У блатних це звичайна річ — скільки разів попадався до рук міліції, стільки й прізвищ — Іванов, Петров, Сидоров, він же Коваленко, він же Фінкельштейн. Але на блатного Петренко-Черниш не скидався. Блатних, котрих Корж люто ненавидів, він визначав з першого ж погляду: видно між ложками ополоника!

Якось Корж не втерпів і спитав Петренка-Черниша:

— А чого це у вас дві фамілії?

— Не дві, а одна, подвійна, — спокійно відповів той.

— Та це все'дно, а чому воно так?

— Якийсь прадід був Петренко, а по-вулишному його прозвали Черниш; згодом вулишне прозвисько приросло до прізвища.

— Це буває, — погодився Корж. — На тій вулиці, де я колись жив, були три брати Василенки, а по-вулишному їх звали Драшпани.

Корж і сам не гаразд усвідомлював, чому цей Петренко-Черниш так цікавить його. Від начальника 3-ї частини Сонова Корж дістав вказівку особливо пильнувати цього в'язня. Це — колишній письменник, написав кілька книжок, отже, мабуть, не дурний: жив на волі добре, а опинившись у таборі, він, безперечно, невдоволений з свого

теперішнього становища й, мабуть, про це висловлюється: крім того, він український націоналіст: отож треба дізнатись, що він каже в камері сізо.

Корж доручив Пальчикову й Сенотрусову підслуховувати через двері його розмови, але це нічого не дало: Петренко-Черниш був відлюдкуватий, і якщо й розмовляв, то тільки з Герасимовим, але так тихо, що не можна було нічого розібрати. Навіть блатні шанувались перед ним і не мали охоти заробити махорчаної цигарки на Петренкові-Чернишу. Тут важило реноме письменника, що поза його волею ходило в таборі за Петренком-Чернишем. Навіть коли Чмир надумав по-земляцькому підсипатись до нього й дещо вивідати, потрібне 3-й частині, Іван Різаний спинив:

— Це фраєр особливий — він письменник. Ти знаєш, що він може написати, коли вийде на волю, про всіх підерів-піратів? Розкриє всі їхні понти*!

Цього було досить, щоб Петренко-Черниш користувався в камері своєрідною екстериторіальністю.

У Коржа не було бажання збирати на Петренка-Черниша обвинувальний матеріал, але зазирнути в нутро цього загадкового в'язня кортіло.

Справді, незвичайний цей в'язень. Коржеві відповідав він чистою українською мовою, яку Корж хтозна-коли чув, нічого не просив у Коржа й, відповідаючи на запитання, тримався незалежно, мовби говорив не з начальником, а з таким же в'язнем, як і сам. Дивно, але це викликало пошану до нього, і, мабуть, через те Корж казав йому "ви", а не тикав, як усім іншим в'язням.

* П о н т (кримін. жаргон) — хитрий спосіб, підступ.

Невтямки були Коржеві й слова начальника 3-ї частини, що це український націоналіст. Корж знав тільки про петлюрівців, гетьманців, усяких бандитських отаманів, що їх давно вже ліквідовано на Україні, а от про українських націоналістів почув уперше. Щоб ближче розпізнати в'язня, Корж одного разу взявся сам повести Петренка-Черниша на допит і дорогою спитав:

— А за що ж перший раз судили вас?

— За Україну, — коротко відповів Петренко-Черниш.

— Ну, а все ж за що? — хотів уточнити Корж, але Петренко-Черниш знову відповів коротко:

— Багато казати, та мало слухати.

На цьому й урвалась розмова. Не розводиться же Петренкові-Чернишу, що його, як і багатьох українських письменників у тридцятих роках, засуджено з фантастичним обвинуваченням, ніби він належав до якоїсь УВО, котра шляхом терору й повстання хотіла створити буржуазну українську державу! Навряд чи Корж щось би зрозумів з того, але відповідь Петренка-Черниша "за Україну" заінтригувала Коржа .ще більше, і він залишився в 3-й частині, де був за свого чоловіка, чекати кінця допиту.

Сидячи в коридорі біля кабінету, де допитувано Петренка-Черниша, Корж, прислухаючись, чув, як слідчий сказав:

— У нас є відомості, що ви казали в таборі про одного з членів ЦК партії й уряду: "Він підступний, лицемірний і боягуз". Це правда?

— А про кого ж саме я це казав? — спитав спокійно Петренко-Черниш.

— Ви знаєте про кого.

— Ні, не знаю. Може, про Молотова?

— Ні.

— Про Ворошилова?

— Ні.

"Та що він — справді, не догадується чи тільки прикидається дурником? Ясно ж, що про Сталіна його питають", — подумав Корж, але Петренко-Черниш лишався й далі недотепою.

— У ЦК й уряді багато людей, я всіх і назвати не можу. Назвіть конкретно, кого маєте на увазі, й тоді я спробую пригадати, чи казав коли-небудь щось подібне. Закон вимагає точного й ясного обвинувачення.

"Дивись, який метикований! І на законах знається", — подумав Корж, дивуючись у той же час, чому слідчий не каже прямо, про кого питає, а все торочить одне й те ж:

— Ну про одного з членів ЦК партії й уряду. Слідчий і обвинувачений ще довго воловодились,

коли Петренко-Черниш називав то Маленкова, то Калі-ніна, то Кагановича, ніяк не втрапляючи на потрібне прізвище. Нарешті він сказав:

— Я більше не можу вгадувати, я не ворожбит!

Не витримав кінець кінцем і слідчий. Пошепки він промовив, перевівши дух:

— Це ніби ви сказали про...

Корж не розчув далі, але йому неважко було збагнути, кого названо.

— Та що ви! ~ З голосу було чути, як посміхнувся допитуваний. — Про нього в таборі може голосно говорити хіба що тільки божевільний.

— Як це — божевільний? — здивувався слідчий, а за ним і Корж, що в'язень сам на себе дає обвинувальний матеріал.

— А дуже просто, — пояснив Петренко-Черниш: — Скажи про нього добре — ви не повірите й почнете тягати людей і допитувати — чи не сказано це іронічно, з насмішкою, глумом; а сказати погано — кому ж охота накладати собі на шию петлю!..

— Значить, у такому розумінні слід ваші слова сприймати? — спитав слідчий і став мовчки писати. За кілька хвилин він прочитав написане:

— "Таких слів про одного з членів ЦК партії і уряду я не казав".

На цьому й скінчився сьогоднішній допит Петренка-Черниша, і Корж повів його назад у сізо.

~ Так, кажеш, за Україну сидиш? — спитав дорогою Корж, переходячи на "ти", але цього разу це не означало, що він прирівняв Петренка-Черниша до інших в'язнів: у голосі Коржа прозвучала інтонація, схожа на приязнь.

~ За Україну, — ніби навіть з гордістю, як здалося Коржеві, повторив Петренко-Черниш.

— Слухай, — раптом ні сіло ні впало спитав Корж, — А ти знаєш таку пісню — "Та вже років з двісті"?..

— "Як козак в неволі", — додав, ледь усміхнувшись, Петренко-Черниш.

— Вона, вона! — зрадів не знати чого Корж.

— А чого це ви про неї питаєте мене? — підозріло повертаючи до Коржа голову, спитав Петренко-Черниш.

— Та пригадалось: колись на нашій вулиці парубки її співали...

На обличчі Коржа справді промайнуло щось схоже на згадку, й у голосі не чулося каверзи.

— Тепер уже не співають, бо за це дають строк по п'ятдесят восьмій, — саркастично зауважив Петренко-Черниш.

— За пісню? — щиро здивувався Корж.

— Еге ж, за пісню, — чітко вимовляючи кожне слово, проказав Петренко-Черниш. — А у вироку пишеться, що за український націоналізм.

Від останніх малозрозумілих слів Коржа пересмикнуло всередині, й він захопився, що далеко зайшов у розмові з в'язнем. Щоб змінити тему, Корж спитав:

— А тебе урки не зобижають у камері?

— Ні, — відповів Петренко-Черниш, і вони мовчки підійшли до сізо.

І з того дня Петренко-Черниш прикував до себе думки Коржа. Хоч би що робив — чи писав рапорт, чи газету читав, чи сідав удома їсти, а думка все завертала до того дивного в'язня та його не менш дивного обвинувачення. На Коржа не справило враження те, що закидав Петренкові-Чернишу слідчий під час останнього допиту: в цьому обвинувачували тепер майже всіх, хто попадав у сізо: інша річ оте перше обвинувачення — "за Україну", як його визначив сам Петренко-Черниш. Досі Україна була тільки краєм, де народився Корж. Правда, гарним краєм ~ з вербами понад шляхом, білими хатками під стріхою, тихими гаями, між якими бігла маленька річечка... Інколи згадувався той край, де гасав колись малим по садках і левадах, але з тим усім давно покінчено. І женився Корж не там, а туг, у Сибіру, і взяв собі за жінку не котру з тих дівчат, що на них почав був заглядатись підлітком, а тутешню, чалдонку, як звуть у Сибіру старожитніх росіянок; і син-одинач Петя не перебрав од батька жодного слова про той далекий край...

Але тепер, коли почув це слово "Україна" з уст незвичайного в'язня, воно стало набирати якогось нового, незбагненого змісту і звучати стало так ніжно, що Корж аж сам промовив його пошепки кілька разів:

— У к р а ї н а...

Навіть давно забуті пісні з цим зачарованим словом стали зринати в пам'яті:

Ой поїхав козак на чужину

Та там і загинув,

Свою рідну Україну

Навіки покинув...

Як умру, то поховайте

Мене на могилі

Серед степу широкого

На Вкраїні милій...

Таки розворушив, сам того не відаючи, Петренко-Черниш у Коржевій душі таке, що, може, заснуло давно або й не було його зовсім там. І Корж ловив себе на тому, що Петренко-Черниш навіть подобається йому, чимось вабить Коржа до себе.

Якось, коли Корж прийшов у сізо, його враз потягло підійти до камери № 3, тихенько відсунути металевий кружечок і крізь вічко подивитись на Петренка-Черниша. Он він, під стіною, ссдить на клунку. Не сказати б, що сумний, але й не веселий...

"Невже, — подумав Корж, — він не знає, що його жде, як приїде суд? Навіть тим підсудним, котрі вже раз були засуджені за п'ятдесят восьмою статтею, дають тепер розстріл, а він аж двічі доскочив тої проклятої статті — перший раз з волі, а вдруге в попередньому таборі. Тут — тільки розстріл!"

І раптом — де й взялося це страшне запитання, що приском обпекло Коржа: "А що, коли б тобі доручили, як тоді, 1937 року, виконати вирок — чи стріляв би в нього?" На мить тільки запнувся Корж од несподіванки й подумки відповів сам собі: "А що ж — і стріляв би! От хіба що тільки, може, здригнулась би рука й не влучив би точно в потилицю, як того вимагає інструкція..."

Він рвучко опустил кружечок на вічку й, не заглядаючи до інших камер, пішов до вартівні.

То було тільки один раз. Більше Корж не заглядав у вічко й не заходив до камери № 3. Але тої ночі він дуже погано спав.

Наснилось, ніби він у батьківській хаті там, на Україні. А в хаті, по всій долівці, лежать розкидані кавуни. У батька не було баштану, й малому Коржеві не часто випадало ласувати кавуном — хіба що дасть хто скибку. Де там батькові розводити баштан, коли й під жито землі не ставало й доводилось іти до панської економії підробляти в наймах. Нахилився Корж до тих кавунів, аж бачить: то не кавуни, а людські голови порозкидані, і не солодкий сік тече з надрізу, а солоня людська кров...

Прокинувся Корж од такого видива, потер рукою похолоділі груди, а коли знову склепив повіки, привиділись йому людські потилиці. Багато потилиць. І всі стрижені, й усі прострілені, лиш потилиця інженера Стрижевського з довгим волоссям, крізь яке проступає кров...

Схопився спітнілий з ліжка, аж збудив тим Машу, що глянула на чоловіка, зітхнула й перевернулася на другий бік: не первина їй таке.

Щоб не лізли дурні думки в голову, Корж більше не заглядав у камеру № 3 й не питав наглядців про Пет-ренка-Черниша. Та дарма — не так легко було тепер Коржеві відчепитись од нього.

Ще навесні, майже одночасно звільнившись із табору, відкрили у висілку маленьку майстерню два недавні в'язні — колишній матрос-машиніст Саєнко й підстаркуватий татарин-годинникар Тагіров. Це були майстри на всяку всячину — лагодили годинники, арифмометри, велосипеди й друкарські машинки. Ще в таборі їх дуже цінувало начальство й було вельми задоволене, що Саєнко й Тагіров, боячись у такий непевний воєнний час пускатися додому, лишилися тимчасово у висілку. Сам Корж звертався до них то полагодити наручного годинника, то приклепати одламану педаль у Петиному велосипедику.

І ось одного вечора вони прийшли до нього додому й поклали на стіл перед Коржем кишенькового срібного годинника й іграшкового пістолета для Коржевого сина.

Годинник був на вигляд хоч і старомодний, та особливий: натисни на кнопочку збоку — і він продзвонить годину й заграє веселеньку мелодію. Хитра штукенція! Кожного взяли б завидки, хто побачив би її в Коржа. Та чи не більше враження на Коржеве батьківське серце справив витончено зроблений — чисто як справжній — пістолетик. Ото радітиме Петя, взявши в руки таку цяцьку, якої тут немає навіть у синів начальника табору й головного інженера! Малий, наслідуючи батька, змайстрував собі з дерев'яного цурупалка "наган", і коли Корж супроводив з конвоїрами й собаками в'язнів до лазні, Петя йшов поруч батька, тримаючи в руці свою "зброю". Коли в'язні, помившись, виходили з лазні й конвоїри робили шмон Петя, виставляючи наперед свій "наган", метко зазірав у лазні під лави — чи не сховався де який зек.

Ні, таки вдовольнили Коржа Саєнко й Тагіров, і він, ледве одриваючи очі від таких рідкісних тут речей, радісно промовив:

— Ну, спасибі ж вам, хлопці, спасибі!.. А що вам за це дати?

— Нічого, — відповів Саєнко, усміхаючись, що взяв Коржа на гачок.

— Як то — нічого? — здивувався Корж, знаючи, що в житті нічого дурно не дається.

— Та так — нічого; просто даємо на пам'ять.

— Е, ні, я так не хочу. Кажіть, що вам треба.

Тут виступив наперед Тагіров і витягнув з пошарпаного портфеля маленький клунок.

— У нас невелике прохання до вас, громадянине начальнику, — сказав, масно всміхаючись зморшкуватим обличчям, Тагіров, котрий і досі не міг одвикнути після табору називати всяке начальство "громадянином".

— Яке? — насторожився Корж, і тут знову заговорив Саєнко:

— Візьміть для мого земляка Петренка-Черниша (він же такий хохол, як я та й ви) маленьку передачу.

— Та що ви, хлопці, — подурили, чи що? Хіба ж можна таке?

* Ш м о н (кримін. жаргон) — обшук.

Корж аж посунувся разом із стільцем назад.

— Та тут нічого особливого нема, — заспокоював Саєнко: — Трохи сала, цибуля, кілька грудок цукру й самосад...

— І не кажіть мені про це! Чи мені моя голова на плечах не дорога? Самі ж знаєте, що над ним висить, а ви — передачу!

— Та ніхто ж про це не знатиме. Покладете її в свій портфель, а там — нишком у камеру. Дуже ж хороший чоловік цей Петренко-Черниш! — ревно просив Саєнко, і йому, за кожним словом киваючи головою, підтакував Тагіров. Але це не допомогло.

— Знаю, що хороший чоловік, і я — з дорогою б душею, ну тільки не можу. Самі знаєте, яке тепер врем'я й які порядки. Не візьму!

Зажурені прохачі похнюпились і спроквола подались до виходу. Корж з жалем глянув востаннє на пістолетик і годинник, зітхнув і кинувся повертати незаслужений подарунок.

— Ет! Не нада, не нада, — закрутив головою Тагіров, а Саєнко махнув рукою: — Хай лишається вам...

Однак Корж всунув речі в кишеню Тагірового піджака й тяжко зітхнув, розводячи руками:

— Не можу! Повірте, що не можу...

Він таки справді не міг. Вказівка 3-ї частини категорично забороняла будь-який контакт в'язнів сізо з зовнішнім світом — ні листування, ні побачення, ні передачі. І лишається дивуватись, що Корж повернув прохачам годинника і пістолетика, не передав їх слідчому в справі Петренка-Черниша як речовий доказ спроби захабарити Коржа, що могло б завдати великих прикростей недавно звільненим колишнім таборовцям. Послаб-таки якийсь гвинтик у добре змонтованому службовому механізмі Коржа! І ще дивніше було, що Корж, явно оступившись цього разу, не почував своєї провини перед порядком і законом. Те, що він пожертвував радістю свого Петі й не взяв для нього пістолетика, було достатнє, щоб службова совість Коржа лишалася б чистою і не муляла докорами.

Але бідна ж ця совість! їй довелось зазнати ще одного випробування.

ЧУЖА ЛЮБОВ ЗДОЛАЛА КОРЖА

Минуло два дні, коли Корж пізно ввечері повернувся додому й застав літню жінку. Вона сиділа мовчки на стільці, терпляче дожидаючи його приходу. У хаті поралась по хазяйству Маша, але жінка не розмовляла з нею.

Корж одразу впізнав у запнутій старою хусткою жінці лікарку табової лікарні. Йому ні разу не доводилось звертатись до неї, бо то була лікарка-гінеколог, засуджена на п'ять років чи не за якийсь нелегальний аборт. Коржа не здивувало, що вона, будши ув'язненою, опинилась за табовою зоною: лікарі з побутовим обвинуваченням мали перепустку, а мешканці з притабового висілка воліли звертатись до лікарів-в'язнів, ніж до своїх вільнонайманих з місцевої поліклініки. (Серед

них хтось пустив чутку, ніби в Букачачинському таборі перебувають висококваліфіковані кремлівські лікарі, засуджені за спробу отруїти Горького). Лікарку-гінеколога могла викликати додому, поминаючи Коржа, і його дебела Маша, але вона ніколи не скаржилась ні на які хвороби та й не видно було, що лікарка оглядала її. Не здивував Коржа і кошик, наповнений чимось до верху й абияк накритий дірявою ганчіркою. "Назбирала у висілку серед своїх пацієнтів подяк і тепер повертається в зону, але чого їй треба від мене?" — подумав Корж і запросив лікарку зайти до другої кімнати.

— І як воно? — спитав за своїм звичаєм Корж, коли лікарка сіла на стільця й поставила біля себе кошика.

Лікарка чогось здригнулась, прикусила нижню губу й хвилину помовчала.

— Я до вас, громадянине начальнику... — тихо сказала вона по паузі.

Корж кивнув головою, мовляв, видно, що до нього, але — чого, в якій справі?

Лікарка ще помовчала трохи, ніби збираючись на силах, а потім враз мов випалила:

— Візьміть передачу для Герасимова...

— Отакої! — аж підскочив Корж. Та хіба ж вона не знає, що це неможливо. Ніяк неможливо!

~" Я вас дуже прошу: візьміть... — з боєм промовила вона.

— Ні, ні, про це не може бути й розговору! — замахав руками Корж і вже став сердитись на таку настирливу жінку. Але вона не піддавалась.

— Я дуже, дуже прошу... — благала вона, дивлячись великими, колись, видно, гарними очима на Коржа. Це трохи пом'якшило його роздратування, і він почав лагідно переконувати її:

— Ну навіщо вам зв'язуватися з тим Герасимовим? У вас легка стаття: — год-два — й на волю, а там...

— Я його люблю! — майже викрикнула ця підтоптана жінка, що не про її літа казати такі речі.

— Та яка там любов! — спробував перевести на жарт Корж. — Вийдете на волю, там сотні таких Герасимо-вих...

— У мене він один. На всьому світі — один.

— Та ну-бо! — хотів спинити її Корж, але лікарка підвелася з місця й тихо промовила:

— Моя остання любов... Остання на землі! — І підвищила голос: — Остання! Чуєш, начальнику!..

Вона випростала з-під хустки голову, і на скроні їй впали пасма посивілого волосся.

— Хіба мені думати ще про якусь любов? Отут, у таборі, я знайшла її пізно. Зрозумій це, начальнику!

Вона впала перед Коржем навколішки й простягла до нього руки:

— Благаю тебе — візьми передачу!

Корж так розгубився, що забув підняти лікарку з колін і вдався до останнього способу, не помічаючи, як сам перейшов з нею на "ти".

— Та чи ти знаєш, що буде з твоїм Герасимовим, коли ось-ось приїде суд? Однаково ж ти його ніколи вже не побачиш.

— Знаю! — твердо сказала жінка. — Знаю, що — розстріл, знаю, що ніколи не побачу, ось тому й прошу тебе: візьми! Хай це буде йому мій останній привіт на землі...

Вона широко розвела й опустила руки, а очі її світилися, й по щоках текли сльози.

Такої любові Корж не тільки не бачив у своєї чал-донки Маші, а й не уявляв, що вона може бути на світі. І це зламало Коржа. Він нахилився до її обличчя й співчутливо спитав:

— Ого так любиш його?

— Так, — тихо відповіла жінка й опустила голову.

— Давай! — змахнув рукою Корж і став поспішно виймати з кошика сало, хліб, цибулю, тютюн і цукор.

Жінка звелась на ноги й кинулась ловити Коржеву руку поцілувати.

— Та що ти — казилась, чи що! — збентежено скрикнув Корж, одсмикуючи назад свої волохаті руки й нашвидку вибираючи з кошика решту продуктів.

— Забери, — простягнув він порожнього кошика, забувши навіть попередити лікарку тримати язик за зубами.

СУД ПРИЇХАВ!

Проте Корж не одразу передав Герасимову лікарчин дарунок. Він вичекав чотири дні, коли з Хабаровська на виїзну сесію приїхала до Букачачі Спецколегія крайсуду й усе навколо заметушилось. Він приніс передачу в старій торбині, добре обгорнутій прочитаними газетами, послав наглядача Пальчикова з рапортом у 3-тю частину, а сам викликав Герасимова з камери до вартівні й суворо сказав:

— Візьми! Від кого — сам знаєш. Тільки дивись мені!.. — Корж не доказав, але Герасимов зрозумів, що він мав на думці.

Настали гарячі дні.

Коржеві було багато клопоту: треба заздалегідь приготувати дві окремі камери — для смертників і для засуджених на десять років! (інших вироків під час війни Спецколегія не ухвалювала), а для цього треба було переміщати в'язнів, пам'ятаючи окремі вказівки 3-ї частини; треба було виряджати в'язнів на суд і чекати їхнього повороту назад у сізо, пильнуючи, щоб засуджений до розстрілу не зайшов до своєї колишньої камери й не кричав щось у коридорі. До того ж треба було звичайним порядком роздавати в'язням хліб, баланду й окріп; приймати й розміщати по камерах новий контингент, котрий, незважаючи на суд, усе прибував і прибував до сізо; нарешті, водити, як і перше, в'язнів на допит, коли того вимагала 3-тя частина. Усе це потребувало спритності й напруження, і тільки Коржева оперативність і невтомність на роботі забезпечували сізо безперебійне виконання своїх функцій.

Особливої пильності потребував поворот із залу смертників, їх ні в якому разі не можна було допускати зайти в свою камеру. Смертника спиняли перед її дверима, і Корж, не довіряючи наглядачам, сам прочиняв трохи двері й наказував старості подати йому речі засудженого. Після цього він приводив смертника до останньої в коридорі камери, кидав йому речі й сам замикав замок, смикаючи кілька разів, щоб упевнитись, що добре замкнуто.

У камері № 3 дізнались про приїзд Спецколегії ще напередодні від баландерів*, котрі, роздаючи вечерю, зуміли шепнути про це старості, Івану Івановичу Беляєву. Той зблід і, як тільки зачинились за баландерами двері камери, розповів новину іншим.

Наступного ранку камера принишкла, тривожно прислухаючись до кроків у коридорі. Але брали все з інших камер. Через дві-три години їх приводили назад і поспішно вели коридором далі — не знати, чи до камери смертників, чи десятирічників. Це напружувало всім нерви й викликало ще більшу тривогу.

У другій половині дня, коли в'язні наспіх поїли баланду, двері камери відчинив Корж і глухим голосом сказав:

— Іванов, виходь.

Кузьма Іванович важко зітхнув і прошепотів до Герасимова:

— Блажен муж, іже не іде на совет нечестивих...

Він пригорнув до грудей складені хрестом руки й, мов на заклання, пішов у коридор.

* Баландер (таборовий жаргон) — в'язень обслуги, що розносить баланду — тюремний суп.

Повернувся він через три години, але до камери його не впустили. Корж відчинив двері й наказав Іванові Івановичу:

— Старосто, збери речі Іванова й дай сюди. Герасимов узяв жужмом благоденські статки Кузьми

Івановича, передав Беляєву, і той тремтячими руками підніс їх до порога Коржеві, нишком глянувши на червоного, наче зліз із верхньої полиці парні, Кузьму Івановича.

Корж тихо причинив двері, а Іван Іванович журно

похитав головою:

— Вишака дали нашому пророкові! — І прицмокнув: — Не помогли йому ні молитви його, ні гіпнози...

У камері всі похнюпились. Навіть блатні зніtilись від першого вироку з розстрілом.

Наступного дня ранком повели в суд Івана Різаного, і той досить швидко повернувся. Корж, з якихось своїх міркувань, не допустив і Різаного до камери забрати свої речі, чим страшенно наполохав блатних: що? Різаному теж вишака?..

Але Іван Різаний стояв у коридорі веселий, показуючи здалека своїй братії на нарах дві долоні з розчепіреними пальцями, побачивши які, зраділий Чмир устиг крикнути йому на прощання:

— Не тушуйся! Зима-літо, зима-літо, а там зелений прокурор* скине.

Після того, як не стало Різаного, верх над блатними, а водночас і над усією камерою, перебрав Чмир. Він збадьорився й повеселішав: вирок Іванові Різаному стверджував чутки, що Спецколегія дає блатним не вишку, як контрикам-фраєрам, а тільки десять років, котрі ніхто з них не збирався висиджувати. Знову Чмир, а за ним і все причмелене попервах товариство стало почувати себе привілейованою частиною в камері, і Чмир став уже думати, чи не обкласти хлібним податком контру — з кожного по третині горбушки на користь блатарів.

'Зелений прокурор (кримін. жаргон) — втеча навесні чи влітку, коли дерева стають зелені й легше ховатися в лісі.

Але намірам його не пощастило здійснитись.

На третій день ранком повели Чмиря в суд, а привели назад аж надвечір.

Корж гучно відчинив двері й сердито скомандував:

— Старосто! Забери його шмутки й кидай у коридор! Спантичений Іван Іванович одразу збагнув, що

Чмиря засуджено до розстрілу, та це й видно було з пополотнілого обличчя недавнього блатного верховоди, в якого тепер дрібно сіпалася нижня щелепа.

— Кидай додолу! — наказав Іванові Івановичу Корж і, загрибаючи передом чобота з порога Чмирів одяг, гидливо процідив крізь зуби:

— Людей продавав гад і сам у ту ж яму вскочив... твою мати!

Не інакше як Корж мав на увазі ті записки, які кидав через вічко Чмир і які, прочитавши, Корж акуратно носив до 3-ї частини.

Що сталося з Коржем? Такої репліки ніхто від нього не сподівався. Але ще більше вразило всіх те, що Чмиреві дали розстріл. У чому річ? Якась нова політика? Нові правила? Нова вказівка згори?..

В'язні прикидали так і сяк, хтось спирався на почуту сьогодні з коридора радіопарашу*, ніби з Москви дано наказ розстрілювати всіх, якщо виступить проти нас Японія, але так ні до чого певного й не

додумались. Лише згодом, коли поїхала з Букачачі Спецколегія, а смертників етапували кудись із сізо, стала відома справа Чмиря.

Річ у тім, що його судили не тільки за контрреволюційну агітацію й саботаж, а долучили до справи ще й убивство зека Пиряєва. Взагалі, вбивство в таборі в'язня—не така вже й надзвичайна подія, щоб карати за неї розстрілом; інша річ, коли вбивали в'язня-начальника — нарядчика, виконроба, трудила; за це розстрілювали, хоч і тут траплялось, що вбивця в кінцевому підсумку діставав десять років "через переляк", цебто розстріл замінявся десятирічним ув'язненням.

* Радіопараша (кримін. жаргон) — чутка, здебільшого химерна.

Пиряєв не був ніяким начальником. Відомий серед блатних під прозвиськом Сухоручка, він довгий час був "у законі", цебто додержувався приписів блатного світу—не виходив на роботу, крав у фраєрів посилки й носильні речі і раптом — не знати з яких причин — "зав'язав" те все: попросився на роботу й відцурався свого блатного товариства. Мовою кримінальних злочинців він посучився, став "сукою", або зрадником. Таке не прощається.

Начальство призначило Пиряєва підземним інструментальником. Робота — майже не бий лежачого: зібрав попсовані кайла й лопати в змінної бригади, відніс на поверхню до інструментального цеху, приніс у шахту відремонтований інструмент і — сам собі пан. Хочеш — потиняйся на поверхні коло інших лагаунктів чи заглянь на пилораму, може, пощастить де стрільнути закурити, а то йди собі на свій лагпункт вилежуватись до вечора. На такій роботі можна відбути хоч який строк!

Та сталось незбагненне: Пиряєв зник з табору. Великого клопоту завдало це начальству! Довелось робити генеральну перевірку всіх зеків за формулярами, щоб дізнатись прізвище тої одиниці, якої після кількох переліків бракувало на таборному пункті; шукали Пиряєва на горищах бараків, питалися в шахті, послали досвідчених стрільців з ВОХРи шукати

з собаками втікача, але слід за Пиряєвим запався, і для начальства лишилось загадкою, чого Пиряєв надумався тікати саме тоді, коли йому так полегшили перебування в таборі.

Минуло три місяці, й про втечу Пиряєва забули. Та ось, майже напередодні війни, ув'язнений інженер вентиляції, оглядаючи давно занедбані виробки, полишені для циркуляції повітря в шахті, натрапив на свіжу кучу породи, з усього видно, насипаної людьми. Здивований інженер розгріб кучу ціпком і побачив старанно закриті ящики з-під амоналу. Обережно зняв накривку й відсахнувся, вражений: у ящику лежали порізані й густо посолені шматки людського м'яса. Інженер поклав накривку назад і посвітив акумулятором довкола. Неподалеку була менша купка, в котрій, поворушивши ціпком, інженер знайшов одрізану голову, а біля неї — ледь присипані сокири й ніж з присохлою до леза темною кров'ю.

Повідомлені про страшну знахідку оперативники 3-ї частини, спустившись з інженером у шахту, розпізнали в одрізаній голові Пиряєва-Сухоручку. Стало ясно, що він загинув унаслідок помсти своїх недавніх побратимів.

Почали тягати на допити блатних, надто тих, що вже тікали колись із таборів і могли житись під час втечі людським м'ясом. Викликали тоді серед інших і Чмиря, за яким уже значилась одна втеча. Проте допити нічого не дали, бо всі допитані заперечували свою участь у цьому "мокрому ділі", а певних доказів на когось не було.

По-іншому пішло діло, коли Чмиря ізолювали в сізо за контрреволюційну агітацію і саботаж, а блатна братія, побачивши, що з ними більше не панькаються, стали виходити на роботу. Тоді знову почались допити й натиск, хтось із блатярів не витримав і признався, що Пи-ряєва-Сухоручку програли в козакий стос*. Другий бла-тяр посвідчив, що програвш упав на Чмиря, отож виходить, що він і мав убити "суку".

Це й визначило його дальшу долю. Подарувати йому вбивство зека, що пішов на таємне співробітництво з 3-ю частиною, не можна було.

Чмир, обурений, що з нього роблять контрика, не вважав за серйозне обвинувачення в убивстві. Припертий свідченнями інших, він зізнався лише в тому, що брав участь у козачому стосі, але прогаш випав, мовляв, не на нього, а тому він і не вбивав "суки". Назвати ж того, хто програв, Чмир відмовився: це було б рівнозначним зраді, а за таке Чмиреві рано чи пізно "качали б права

Смертний вирок Чмиреві справив гнітюче враження на решту блатних камери № 3. Вони причаїлись, і нікому вже не спадало на думку заробляти цигарку махорки доносом на фраєра, а старості Іванові Івановичу Бєляєву вони запропонували навіть зайняти на нарах місце Чмиря, на що той, трохи повагавшись, погодився. Однак розкошувати на нарах йому довго не довелося. Через день викликано на суд і його. Хоч як заспокоював Івана Івановича Герасимов, та смертний вирок Чмиреві нагнав великого страху: якщо не взяли до уваги Чмиреві записки з камери, то чи довго ж суддям дрюкнути й Іванові Івановичу вишака за його необмірковані слова... Тим-то, коли Іван Іванович виходив із камери, в нього трусилися жижки.

Але за дві години Івана Івановича приведено назад, і Корж дозволив йому тимчасово повернутись у цю ж саму камеру, щоб порадитися з Герасимовим, як писати касаційну скаргу.

'Козачий стос — улюблена картярська гра кримінальних злочинців.

"Качати права (кримін. жаргон) — судити груповим судом блатних, що кінчалось здебільшого вбивством провинного.

Повернувся він трохи прояснілий, хоч і напружений ще після суду, й на запитливі погляди всієї камери ображено пробурмотів:

— Десятку дали. їм хіба жаль — років у них багато! Він приніс з собою олівця й два аркуші паперу, що

їх дав йому Корж, і заходився писати.

Але писав він не касаційну скаргу, а листа до своєї бабусі, що доживала віку в його батьків.

"Дорога бабусю! Не раджу вам попадатися в БУКАЧЛАГ, бо тут шпандорять п'ятдесят восьму статтю будь-кому й будь за що і дають строк на повну катушку, цебто на всі десять років. А тому дуже прошу вас, бабусю, шануватись і не забувати поради люблячого вас вашого онука

Івана Беляєва"

Іван Іванович простягнув написаного листа Герасимову й сказав:

— Прочитайте, а тоді скажете — як, на вашу думку, чи пропустить цензура такого листа?

Герасимов прочитав і здивовано спитав:

— А скільки ж вашій бабусі років?

— Та вже, здається, вісімдесят п'ять, якщо не всі вісімдесят шість.

— То які ж у вас є підстави побоюватись, що ваша бабуся може опинитись у БУКАЧЛАЗі? — спитав, посміхнувшись, Герасимов.

— Так це ж не про бабусю мова! Треба, щоб батьки дізнались, що мені дали новий строк по п'ятдесят восьмій. Написати прямо — боюсь,

що не пропустять, а отак, як я написав до бабусі, то наче якась мораль виходить...

Ранком наступного дня Івана Івановича перевели до етапної камери. За кілька хвилин прийшов Корж призначити нового старосту. Він обвів поглядом усіх в'язнів і, спинившись на мить на Петренкові-Черниші, перевів очі на Герасимова. Не хотілося призначати на старосту такого миршавого інтелігента, але іншої ради не було; не ставити ж якогось уркача, щоб камера сторч головою ходила!

— Будеш старостою! — кинув він Герасимову й, глянувши з жалем ще раз на Петренка-Черниша причинив за собою двері.

Корж охоче призначив би його: якщо Петренко-Черниш у розмові з Коржем умів триматися незалежно, навіть якось незрозуміло підноситись над ним, то над урками й поготів би був його верх. Але щодо Пет-ренка-Черниша, то сталося щось незвичайне, чого й Корж не міг збагнута зараз. Ні сіло ні впало Коржа повідомили з 3-ї частини, що справу зека Петренка-Черниша припинено й, як тільки буде конвой, направити його на шахту № 4 за шість кілометрів од сізо. Такого ще не бувало за Коржевої пам'яті. Розпочате слідство ніколи не припинялось, воно доводилось до суду, а там до вироку.

"Не інакше як завербували", — подумав Корж, хоч це було малоімовірне: не могли подарувати слідчі Пет-ренкові-Чернишу якогось українського націоналізму, та й Петренко-Черниш, видати, не з тих, що пристав би на таке слизьке діло. А втім, може, спущено з центру якусь нову вказівку? Таке бувало. За вказівками починались і кінчались кампанії переслідування троцькістів, правих опортуністів, терористів, аліментників, валютників і хуліганів. Може, тепер дано якусь нову вказівку й про українських націоналістів?..

Конвою поки що не було, й Петренко-Черниш лишався далі сидіти в сізо, коли несподівано його знову викликано до 3-ї частини. Це

спантеличило Коржа: навряд чи викликано для інструктажу, скоріше — минулого разу не пощастило завербувати, то ламатимуть упертого ще й сьогодні.

Коли через чотири години Петренка-Черниша привели назад, Корж стояв у дворі сізо, збираючись іти обідати. Він уважно подивився на обличчя приведеного, але не міг нічого на ньому вчитати. Трохи іронічна усмішка свідчила скоріше про радість, що здихався слідства й суду: хто ж буде радіти з того, що його завербовано в сексота! І в Коржа крізь глибокі зморшки промайнула, наче осіннє сонце крізь насуплені хмари, тінь привітної усмішки, й він піймав себе на дивному почутті: йому було приємно, що Петренка-Черниша, мабуть, таки не вдалось завербувати й він і далі лишається таким же — не зовсім зрозумілим, зануреним у самого себе й у чомусь неприступним.

Як тільки Петренко-Черниш переступив поріг сізо, Корж з спокійною совістю пішов обідати.

Ранком наступного дня Коржеві зателефонували в сізо, що конвой прибув і ось-ось забере Петренка-Черниша.

Щоб не затримувати конвой, Корж вивів Петренка-Черниша у двір, куди ще не випускали в'язнів на прогулянку, і напівжартома, напівсерйозно сказав на прощання:

— От що тобі посовітую, Петренко: не співай ти отих українських пісень, бо сам бачиш тепер, до чого вони можуть довести...

— А російських — можна? Ті не доведуть? — насмішкувато спитав на відповідь Петренко-Черниш, і Корж з досадою подумав: "А таки націоналіст він: бач, українських пісень йому треба! А чи не однаково, яких співати? Недурно казали колись старі люди: "На чиєму возі ідеш, того й пісню співай"

І все ж, коли конвоїр, закинувши за плече рушницю, повів Петренка-Черниша, Корж вийшов за браму сізо. Він довго дивився їм услід, поки дві постаті — насуплений, з рушницею конвоїр і беззбройний, але веселий Петренко-Черниш — не зникли у видолінку з очей. "Ге, Україна!" — зачудовано пробурмотів, хитнувши головою, Корж і спроквола повернувся в сізо до своїх чергових справ.

1975 р.